

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PEDAQOJİ
TERMINLƏRİN LİŖQVİSTİK TƏHLİLİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Pəri İlham qızı Əhmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Manaf oğlu Xudiyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

filologiya elmləri doktoru, professor
İkram Ziyad oğlu Qasımov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

akademik

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünyanın ictimai-siyasi və sosial həyatında baş verən dəyişmələr, milli elmi strategiyaların inkişaf etdirilməsi pedaqogika elminə və təhsil təcrübəsinə əsaslı təsir göstərir. Qərb dövlətlərində pedaqogika ideoloji və siyasi çərçivələrlə hüdudlanmadığından onlarda pedaqoji fikir sərbəst inkişaf etmiş, dövrün tələblərinə uyğun təhsil, təlim və tədris sistemləri yaradılmışdır. Dövlət və özəl təhsil sistemlərinin paralel fəaliyyəti pedaqoji fikrin rəqabət müstəvisində təkmilləşməsində xüsusi rol oynamışdır. Bu zaman ideoloji və siyasi təsir altında olan pedaqogikanın pozitiv cəhətləri, yüksək nəticələr verən nailiyyətləri nəzərə alınmışdır.

Hər bir elmin inkişafı onun anlayışlar sisteminin zənginləşməsi ilə müşayiət olunur. Sahənin anlayışları dil vasitələri ilə ifadəsini tapır. Yeni anlayış yeni terminin yaradılmasını şərtləndirir. Termin elmi dilin vahidi olmaqla yanaşı, bu elmə yiyələnməyin, bu elmi öyrənməyin əsas vasitəsidir. Odur ki, hər bir sahənin terminologiyası zaman-zaman tədqiqat obyektı olaraq diqqət mərkəzinə çəkilir. Elə bu cəhətlər Azərbaycan dili pedaqogika terminologiyasına dair tədqiqatın son dərəcə aktual olduğunu təsdiq edir. Çağdaş dövrümüzdə elmdə humanist pedaqogikaya əsaslanan yeni pedaqoji nəzəriyyəni formalaşdırıb təsdiq etmək, onu pedaqoji cəmiyyətdə yaymaq, təlim-tərbiyə və təhsil sistemimizin vacib vəzifələrindən biridir. Pedaqoji konsepsiyanın yenilənməsinin müasir prosesləri, bütöv pedaqoji sistemdə əxlaqi və mənəvi tərbiyəyə diqqətin artırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu cür vəzifələrin həyata keçirilməsi, şübhəsiz ki, indiyə qədər pedaqoji sahədə qazanılmış təcrübə və nailiyyətləri, keçmiş pedaqoji irsi mütləq nəzərə almağı tələb edir. Buna görə pedaqogikada konseptual anlayışların yeni baxış bucağından nəzəri dərki və işlənməsi reallaşdırılmalıdır.

Sosial-siyasi, mədəni, iqtisadi və elmi-texniki sahələrdəki dəyişmələr pedaqoji terminologiyaya nüfuz edir. Nəzəri biliklər anlayış və terminlərlə təzahür tapdığından pedaqoqun əsas təfəkkür forması anlayış təfəkkürü olduğundan ideyalar mübadiləsi və anlayış və terminlərlə həyata keçirilir. Pedaqoji nəzəriyyə və praktikanın

inkişafı, istifadə etdikləri anlayış və terminlərin vəziyyəti ilə təyin olunur. Bu, mövcud terminologiyanın, eləcə də sahə elmi dilinin formalaşmasının, həmçinin terminoloji proseslərin elmi biliklərin tələblərinə uyğunluğunun tədqiq edilməsini aktuallaşdırır.

Tərbiyənin yeni vəzifə və tələblərinin yaranması təlim-tərbiyə, təhsil təcrübəsində və pedaqoji ideyaların inkişafında daimi dəyişmələr əmələ gətirir. Nəticədə pedaqoji terminologiya inkişaf edir, sahəyə yeni terminlər daxil olur, pedaqogika elminin ənənəvi kateqoriyaları təkrar dərkətmədən keçir, yeni humanist mahiyyətlə zənginləşir. Terminologiyada mənanın yenilənməsi, fəal elmi dərkətməni tələb edir.

Azərbaycan pedaqoji terminologiyasının bir çox linqvistik və pedaqoji-linqvistik problemləri həllini tapmamışdır. Həllini gözləyən, müəyyən dərəcədə ekstralingvistik səciyyə daşıyan məsələlərdən biri pedaqogikanın əsas anlayışlarının bir çoxunun vahid tərifinin və ya definisiyasının müəyyənləşdirilməməsidir. Pedaqogika terminologiyasında eyni terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi terminoloji sistem üçün qüsurlu cəhətdir. Bütün bu cəhətlər Azərbaycan dili pedaqogika terminologiyasının nizama salınmadığını və unifikasiya olunmadığını təsdiq edir. Bu sahənin müxtəlif istiqamətlərində istifadə olunan bütün terminlərin toplanmasına ciddi ehtiyac hiss edilir.

Pedaqogika terminologiyasında termin və pedaqoji leksika arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə başqa sahə terminologiyalarının işlədilməsi xüsusiyyətlərinin araşdırılması xüsusi elmi-praktiki maraq doğurur və aktuallığı ilə seçilən tədqiqat istiqamətidir. Pedaqoji terminologiyanın təşəkkülü, formalaşma və inkişafı, sahə terminlərinin mənşəcə təsnifi, sahədə termin yaradıcılığı prosesinin müəyyənləşdirilməsi terminologiyanın bir çox problemlərinin həllinə istiqamət verir. Bütün bunlar mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilinin pedaqogika terminologiyasıdır. Qloballaşma və inteqrasiya beynəlxalq pedaqogika terminologiyasının yaranmasının şərtləndirir. Pedaqoji sahə bir sıra yeni istiqamətlərdə inkişaf edir və bu istiqamətlərdə mədəniyyətlərarası və fənlərarası yaxınlaşma,

habelə beynəlxalq pedaqoji elmin formalaşması baş verir. Bu cəhətə görə tədqiqat obyektini yalnız Azərbaycan dilinin mövcud pedaqoji terminləri ilə məhdudlaşdırmağa əsas verməmiş, əksinə, tədqiqat obyektinin əhatə dairəsini müasir beynəlxalq pedaqoji terminlərlə genişləndirməyi zəruriləşdirmişdir. Predmeti isə Azərbaycan dili pedaqogika terminologiyasının təşəkkülü, formalaşması, bu sahədə termin yaradıcılığı prosesi, terminlərin mənşə fərqliliyini doğuran səbəblər, pedaqoji terminlərin strukturu, semantikasi və pragmatikasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Azərbaycan dilində pedaqogika terminologiyasının əsasını təşkil edən pedaqoji terminlərin kompleks şəkildə tədqiq olunmasıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilmişdir:

- Azərbaycan dilində pedaqogika terminlərinin təşəkkülü, formalaşması və inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Azərbaycan dilində pedaqogika terminologiyasının zənginləşməsi mənbələrini və yollarının müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilində pedaqoji terminlərin yaranma üsullarını və xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;
- Azərbaycan dilində pedaqogika terminologiyasında terminalmanın səbəblərini və alınma terminlərin pedaqoji terminlər sistemindəki yerini təyin etmək;
- Azərbaycan dilində alınma pedaqoji terminlərin mənşəcə təsnifini vermək;
- Azərbaycan dilində pedaqogika terminlərinin nizama salınması və unifikasiyası məsələlərini nəzərdən keçirmək

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat həm sinxron, həm də diaxron istiqamətdə aparılmışdır. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq pedaqogika ilə bağlı terminoloji sistemin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi prosesində təsviri, müqayisəli, müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Pedaqogika terminləri ayrıca sahə terminologiyasını təşkil edir.
- Pedaqogika terminologiyası müxtəlif sahə terminologiyaları, xüsusən psixologiya sahəsinin terminologiyası ilə sıx əlaqəlidir.

– Pedaqogika terminologiyası sistemi dəyişməyə daha çox məruz qalır.

– Pedaqogika terminologiyasının təşəkkül və formalaşmasında dövrü dilin ümumişlək leksik qatından olan sözlərin terminləşməsi daha məhsuldar olmuşdur.

– Pedaqoji terminologiyanın yaranmasında Azərbaycan maarifçilərinin əsərləri xüsusi rol oynamışdır.

– Azərbaycan pedaqoji terminologiyasında ərəb-fars və Avropa mənşəli alınmalar xüsusi lay təşkil edir.

– Müasir dövrdə Azərbaycan pedaqoji terminologiyasına Avropa mənbəli terminlər daha çox daxil olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində pedaqogika terminologiyası kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilində pedaqoji terminologiyanın təşəkkülü, formalaşması və inkişafı məsələləri araşdırılmışdır. Azərbaycan dilində pedaqoji terminologiyanın tərkibi dəqiqləşdirilmiş və bu tərkib vahidlərinin müxtəlif meyarlar üzrə təsnifi nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatda pedaqoji termin yaradıcılığı məsələləri ümumi termin yaradıcılığı kontekstində araşdırılmışdır. Tədqiqat işində Azərbaycan dili pedaqoji terminologiyasının yaranma üsulları, mənbələri, nizama salınması, unifikasiyası məsələləri ilk dəfə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi texniki sahə terminologiyaları ilə müqayisədə mütəhərrikliyi və dəyişkənliyi ilə seçilən pedaqogika terminologiyasının formalaşması və inkişafına fərqli prizmalardan yanaşma ilə səciyyələnir. Pedaqoji terminlərin arxaikləşməsi, terminoloji mənasının daralması və genişlənməsi, pedaqoji terminologiyada polisemantiklik və sinonimlik, nəhayət pedaqoji terminologiyaya başqa sahə terminologiyalarının nüfuz etmə səbəbləri, beynəlxalq pedaqoji terminlərin yaranması ilə bağlı məsələlər tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətini təşkil edir. İlk dəfə olaraq Azərbaycan dilində pedaqoji terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmış, çoxkomponentli terminoloji birləşmələrinin əmələ gəlməsi yolları nəzəri cəhətdən aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqat işi Azərbaycan dili pedaqogika terminologiyasının sistemləşdirilməsində və müxtəlif lüğətlərinin hazırlanmasında

tətbiqini tapa bilər. İş terminologiyasının ümumi məsələləri, pedaqogika terminologiyasının xüsusi məsələləri üzrə seminar və müəhazirələrin təşkili üçün praktik əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiyada əldə olunmuş nəticələr terminologiyasının ümumi nəzəri məsələlərinin həlli, müxtəlif sahə terminologiyalarının nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılmasına tətbiq oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi: Tədqiqatın əsasları müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc olunmuş 9 məqalə və elmi-nəzəri konfranslarda edilmiş bir sıra məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 5 səhifə, I fəsil 47 səhifə, II fəsil 41 səhifə, III fəsil 40 səhifə, Nəticə 4 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat, 13 səhifə. Ümumi həcmi 153 səhifə – 263, 595 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın metodları, müdafiə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın quruluşu, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatın I fəsli “*Azərbaycan ədəbi dilində pedaqogika terminologiyasının inkişafı*” adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin birinci bölməsi “*Müasir dövrdə termin və anlayışların funksionallığı*” adlanır. XX əsrin sonlarından başlayaraq ictimai həyatda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişmələr, hər şeydən əvvəl, informasiya cəmiyyətinin yaranması ilə bağlıdır. Yeni elmi istiqamətlərdə yaxınlıq, müştərəklik informasiya cəmiyyətində

terminlərin istifadə sahələrinin sərhədlərini genişləndirir.

Azərbaycan dilində termini müxtəlif cəhətdən xarakterizə edərək S.Sadıqova yazır: *“Termin elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, adlandıran, xüsusi funksiya daşıyan, definisiyaya malik söz və söz birləşməsidir”*¹.

Sahə anlayışları bir-biri ilə əlaqələnən mürəkkəb bir sistem təşkil edir. psixologiya: qavrayış↔hiss üzləri, qavrayış↔duyğu, qavrayış↔inikas, qavrayış→ qavrayışın sabitliyi, intuisiya – mühakimə, intuisiya – sezmə və s.

Deməli, termin yalnız sahə anlayışının adı deyildir, termin həm də sahələrarası yeni anlayışı formalaşdırıb yaradan vasitədir.

V.Leyçikə görə, *termin üçlüylü mürəkkəb quruluşdur. Termini aşağıdakılar təşkil edir: 1) təbii dil substratı; 2) məntiqi substrat; 3) terminoloji mahiyyət*².

Hər bir elmin anlayışlar sisteminin və terminologiyasının yaranması bu elmin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Elmi biliklər keyfiyyətcə yeni elmi-nəzəri səviyyəyə keçməsi onun anlayışlar sisteminin formalaşmış sabitləşməsi ilə möhkəm əlaqədar olur. Anlayışlar tədricən qeyd olunan, təyin edilən məna alır. Pedaqogikada da üç qrup leksik vasitənin olması qeyd olunur. Məsələn, B.B.Komarovski leksik vasitələrin üç qrupunu belə ayırır: *“1) sözün həqiqi mənasında terminlər; 2) yalnız nominativ funksiya yerinə yetirən nomenklaturalar; 3) qismən pedaqogikaya aid olan terminlər”*³. Bu qruplardan birinci və üçüncüsündə termin-anlayış uyğunluğu aşkara çıxır.

Sahə terminin, eləcə də pedaqoji terminin mövcud olduğu spesifik oblastdır. Bu oblast daxilində termin onu səciyyələndirən bütün əlamətlərə malik olur. Sahə müəyyən sərhədə malikdir. Bu sərhəd sahənin məhdudluğunu və ya qapalılığını şərtləndirmir. Sərhəd sahəni söz

¹ Sadıqova, S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası / S.A.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2011, – s.18.

² Лейчик, В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В.М.Лейчик. – 3-е изд. – Москва: Изд-во ЛКИ, – 2007. – 256 с.

³ Комаровский, Б.Б. Русская педагогическая терминология: теория и история / Б.Б.Комаровский. – Москва: Просвещение, – 1969, – с.5.

və başqa sahə terminlərindən ayırır⁴. Ekstralingvistik amillərin təsiri ilə sahəyə yeni-yeni terminlər daxil olur. Nominasiya prosesi çoxmərhləlidir. Məsələn, tərbiyə insan şəxsiyyətinin məqsədyönlü formalaşması və inkişafı prosesi və nəticəsidir. O, iki mənada - geniş və dar mənada işlənir. Geniş (sosial) mənada tərbiyə sosial təcrübənin (yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik və bacarıqların, ideya və baxışların) gənc nəsəə verilməsi prosesi kimi başa düşülür. Bu halda tərbiyə insana bütün mütəşəkkil və məqsədyönlü təsirləri, o cümlədən sosial həyatın təsirlərini, tərbiyə, təhsil və təlimi özündə birləşdirir. Dar (pedaqoji) mənada tərbiyə tərbiyəçilərin (eləcə də təlim və təhsilin) mütəşəkkil və məqsədyönlü təsiri ilə şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı prosesi kimi başa düşülür. Təlim müəllimin rəhbərliyi altında insanın təhsil alması prosesidir. O, müəllim və şagirdlərin məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Şəxsiyyətin inkişafı müxtəlif amillərin (təbii və sosial, xarici və daxili amillərin) təsiri ilə insanın şəxsiyyət kimi formalaşması prosesidir. Eyni anlayışın bir neçə terminlə adlandırılması mümkündür. Lakin sonuncu mərhələdə bir termin seçilir.

I fəslin ikinci bölməsi “Pedaqogika terminologiyasının təşəkkülü, formalaşması və inkişafı” adlanır. Pedaqoji terminologiya təlim və tərbiyənin nəzəriyyə və praktikasında istifadə olunan dil vasitələrindən təşkil olunmuşdur. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda pedaqoji elmin tarixi inkişafının təhlilinə bir neçə istiqamətdən yanaşılır. Pedaqogikanın inkişafında iki mərhələni ayırmaq olar. Birinci mərhələdə pedaqogika elminin formalaşması və ümumi sahəyə çevrilməsidir. Bu mərhələni V.S.Bezrukova dörd dövrə bölər. O, pedaqogika elminin inkişafının ikinci mərhələsini onun obyekt və predmetinin axtarışları ilə bağlı tədqiqatların aparılması ilə əlaqələndirir⁵. Pedaqoji lüğətdə pedaqogikaya belə tərif verilir: *“Pedaqogika pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını öyrənmək əsasında inandırıcı tövsiyələr verməklə ölkənin sosial-iqtisadi*

⁴ Суперанская, А.В. Терминология и номенклатура / А.В.Суперанская. – Ленинград: Наука Ленингр. отд-ние, – 2004, – с.110-111.

⁵ Безрукова, В.С. Основные категории теории воспитания и их функция в развитии педагогической науки: / автореферат диссертации кандидата педагогических наук / – Москва, 1983. – 42 с.

və siyasi-mədəni inkişafına yardım edən elmdir”⁶. Həmin mənbədə fəlsəfi mənada “*pedaqogika pedaqoji prosesin ictimai şüurda inikası olan və ona (yəni pedaqoji prosesə) təsir göstərməklə cəmiyyətə fayda verən real elmi biliklər sistemi*”⁷ kimi izah edilir. Pedaqogika – tərbiyə, təlim və tədrisin forma və metodlarını öyrənən elmdir. Bu söz iki yunan sözündən (“payda” və “loqos”) əmələ gəlib, hərfi mənası “uşaq ötürən” deməkdir. Pedaqogika tərbiyə haqqında elmdir. Pedaqogikanın bir elm kimi obyektı pedaqoji proses və onun mərkəzində duran insandır. Onun mövzusu isə pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, insanın şəxsiyyət kimi formalaşması və tərbiyəsi məsələlərini həll etməkdir. Pedaqogikanın mövzusu təkcə uşaqların tərbiyəsi ilə məhdudlaşmır; o, ümumilikdə insan tərbiyəsi məsələlərini öyrənir. Pedaqoji proses tərbiyə, təhsil, təlim və şəxsiyyətin inkişafı proseslərinin vəhdətidir. Pedaqoji prosesin bu tərkib hissələri bir-birindən ayrılıqda yox, bir-biri ilə əlaqəli şəkildə eyni məqsədə xidmət edən vahid proses kimi çıxış edir.

Pedaqogika çox qədim tarixə malikdir. Qədim insanlar özünütərbiyə və özünütəlimlə məşğul olmaq məcburiyyətində qalmışlar. İlk dövrə bu kortəbii proses kimi getmişdirsə, əldə olunmuş təcrübə sonralar təkmilləşdirilmişdir. Tayfa və qəbilələr yarandıqda isə artıq müəyyən təlimlər gerçəkləşməyə başlamışdır. Orxon-Yenisey abidələri türk xanlıqlarının döyüş, şücaət, qəhrəmanlıq və dövlətçilik salnamələridir. Açıra abidəsində: “...il ögəsi Inançu bilgə irig ölüg ara...” - -el müdriki (bilicisi, ağsaqqalı) Inançu bilgə müvəqqətilər və ölümlər arasında⁸.

Tonyukuk abidəsində: “*Bilgə Tonyukuk ben özüm Tabğaç ilinə kalıntım. Türk bodun Tabğaça körür erti. – Müdrik Tonyukuk mən özüm*

⁶ Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğəti / Red.: N.Kazımov; Azərbaycan Dillər Universiteti Pedaqogika Kafedrası. – Bakı: OKA, – 2005, – s.170.

⁷ Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğəti / Red.: N.Kazımov; Azərbaycan Dillər Universiteti Pedaqogika Kafedrası. – Bakı: OKA, – 2005, – s.170-171.

⁸ Rəcəbov, Ə.Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Ə.Rəcəbov, Y.Q.Məmmədov – Bakı: Yazıçı, – 1993. – 400 s.

Tabğaç elində tərbiyə aldım. Türk xalqı Tabğaça baxırdı (tabe idi) ”⁹.

Burada işlənmiş “bilgə”, “kılınmaq” sözləri öz dövrünün ümumişlək sözləri olsalar da, onlar təlim və tərbiyəyə aid olub, türk dillərində pedaqoji terminologiyanın təşəkkül dövrünə aid vahidlər kimi qəbul edilə bilər.

Orxon-Yenisey abidələrindən olan Ongin abidəsinə yazılmış girişdə göstərilir ki, *“bilgə” sözü “bil” sözündən əmələ gəlmişdir: Orxon-Yenisey abidələri mətnlərində də, qədim türk qəbilələrinin, müasir türk xalqlarının dillərində də eyni mənada – “bilmək” feili mənasında işlənmişdir. -gə sifətdüzəldici şəkilçidir. “bilgə” sözü “bilyi olan”, “ağıllı, bilikli” deməkdir”¹⁰.*

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Oğuzun bir cəmiyyət kimi formalaşmasını göstərən eposdur. Dastanda təsvir olunan Oğuz cəmiyyətində tərbiyənin əsasında ailə tərbiyəsi durur: *“Oğul atadan görməyincə süfrə açmaz”¹¹. “Kitabi-Dədə Qorqud”da* ogit/öğüt, ögrənmək, bilik, bilici, bilmək, qulaq urmaq və s. bu kimi sözlər təlim-tərbiyə ilə bağlı kontekstlərdə də işlənir. Məsələn, ögit (öyüd, nəsihət): *“Qız anadan görmüyincə ögit almaz, oğul atanın yetridir, iki gözünün biridir”¹²; “Qırq incə belli qızın içinə girdi, ögüt verdi”¹³; “Qurani yazdı-düzdü, üləmələr ögrənincə göydi-biçdi”¹⁴. Göründüyü kimi, abidənin dilində müasir dövr pedaqoji terminologiyasında işlənən anlayışlar sistemi öz əksini tapmışdır. A.Rəhimoğlu M.Kaşğarının lüğətinə istinadla qədim türklərdə məsləhət-məşvərət məqsədi ilə toplanılan yer mənasında “terneq” sözündən istifadə olunmasını qeyd edir. O yazır: *“terneq - “işləri danışmaq üçün ulusun toplandığı yer” mənasında işlənmişdir. Çağdaş Azərbaycan türkcəsində “dərnək” sözü ilkin anlamını qismən qorusa da, müəyyən semantik dəyişikliyə**

⁹ Rəcəbov, Ə.Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Ə.Rəcəbov, Y.Q.Məmmədov – Bakı: Yazıçı, – 1993, – s.117.

¹⁰ Rəcəbov, Ə.Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Ə.Rəcəbov, Y.Q.Məmmədov – Bakı: Yazıçı, – 1993, – s.47.

¹¹ Kitabi-Dədə Qorqud: əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / tərt. ed. S.Q.Əlizadə – Bakı: Öndər, – 2004. – 376 s.

¹² Kitabi-Dədə Qorqud: əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / tərt. ed. S.Q.Əlizadə – Bakı: Öndər, – 2004, – s.32.

¹³ Yenə orada, – s.46.

¹⁴ Yenə orada, – s.32.

uğramışdır. Belə ki, dərnək qədim türk demokratiyası və qədim türklərdə hakimiyyət bölgüsü ilə bağlı çox önəmli bir termin olub qanunverici orqanı bildirmişdir. Sosioloji ədəbiyyatda tam təsbit olunmuşdur ki, göytürklərdə toy, monqollar dövründə qurultay, son çağlarda isə məclis, parlament terminləri ilə ifadə edilən anlayış Batı (Oğuz) türklərində dərnək adlanmışdır¹⁵”.

Dərnək sözü müasir pedaqoji terminologiyada həmin mənada işlənir.

Mahmud Kaşğaridə bilge, bilgelendi, bilgetti, bilig, biliglig, biligsedi, ögrendi, öğretti, oğreyuk kimi sözlər işlənir ki, bu sözlər müasir dildə kiçik fonetik dəyişmələrlə termin olaraq istifadə edilir. Bunlardan başqa, lüğətdə elə qədim türk mənşəli sözlər vardır ki, onlar müasir pedaqoji terminologiyada ərəb-fars dillərindən alınmalarla əvəz olunmuşdur. Məsələn, Məsələn, *“ukuş - dərrakə, zəkə, ağıl; ukuşlu kişi - zəkali adam”¹⁶*; *“ukuşluğ - ağıllı, zəkali; ukuşluğ ər -zəkali adam”¹⁷*. Lüğətdən bəzi başqa nümunələri də nəzərdən keçirək.

“Ol manga bilig ögrətti = O mənə bilik öyrətdi”¹⁸.

“Ol məninq birlə bitik okıştı = O mənimlə kitab oxumaqda yarışdı”¹⁹.

“Ər bilig ögrəndi = Adam bilik öyrəndi.”

“Ərdəm tilə, oğrənübən bolma küwəz,

Ərdəmsizin ögünsə ənqməgüdha əngər”.

“Ərdəm dilə öyrənibən olma lovğa,

Ərdəmsiz öyünsə, imtahanda çaşar”.

(Ərdəm və bilik üçün çalış, öyrənməkdən çəkinmə, heç vaxt lovğalanma, ərdəmsiz adam özünü öyər-öyər, imtahan vaxtı çaşıb rusvay olar)”²⁰.

Tərbiyə və təlimin əsasları qədimdə yaranmış, illərin, əsrlərin

¹⁵ Rəhimoğlu, A. Mahmud Kaşqarının “Divanü-lüğat-it-türk” əsəri: [Elektron resurs] / URL: http://dede.musigi-dunya.az/m/mahmud_kashkarli.html

¹⁶ Kaşğari, M. Divanü lüğat-it-türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. Bakı: Ozan, – c.1. – 2006, – s.131.

¹⁷ Yenə orada, – s.203.

¹⁸ Kaşğari, M. Divanü lüğat-it-türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. Bakı: Ozan, – c.1. – 2006, – s.292.

¹⁹ Yenə orada, – s.236.

²⁰ Yenə orada, – s.285-286.

sınağından çıxmışdır. Belə əsaslar, üsul və formalar zamandan zamana, nəsil-dən-nəslə keçərək bu günə qədər gəlib çatmışdır.

N.Gəncəvi, M.Füzuli, İ.Nəsimi kimi sənətkarların əsərlərindəki maarifçilik ideyaları pedaqoji biliklərin əsas mənbələrindən sayılmalıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycanın ilk məktəbləri olan mollaxana və mədrəsələrdə adları çəkilən kitablar və klassiklərin əsərləri tərbiyə və təlim məqsədilə tədris edilmişdir.

Görkəmli Azərbaycan alimi, mədəniyyət və dövlət xadimi Xacə Nəsrəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” (yəni Nasirin əxlaqa aid kitabı) əsəri Orta və Yaxın Şərqdə əxlaq və məənəviyyat dərsləri sayılmışdır. Səkkiz əsrə yaxındır kitab bütün şərqdə əxlaqi tərbiyə sahəsində ən mükəmməl kitab sayılır və ondan tədris, təlim prosesində istifadə olunur. N.Tusi əsərində bir çox anlayışları təyin və izah etmişdir. O, hikmət anlayışı belə izah etmişdir: *“Hər şeyi olduğu kimi dərk etməyə, hər işi lazımı kimi yerinə yetirməyə hikmət deyilir. Hikmət iki yerə bölünür: 1) elm; 2) əməl (iş)”*²¹. Elm mahiyyəti doğru, düzgün dərk etmək, əməl isə dərk edilənləri həyata keçirmək qaydasıdır.

Azərbaycanda 1906-cı ilin aprelindən nəşr olunmağa başlanmış “Dəbistan”, sonralar “Rəhbər” jurnalları məktəb və tərbiyə məsələlərinə həsr olunmuşdur. “Rəhbər”-in işini “Məktəb” jurnalı davam etdirmişdir. “Məktəb” jurnalı Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutmuşdur. Onun birinci nömrəsi 1911-ci ilin 29 noyabrında çıxmışdır.

Azərbaycanda da pedaqoji fikir, pedaqogika bir elm kimi təhsil sisteminin yaranıb kütləviləşməsi ilə formalaşmışdır. Köhnə mollaxanalarda tətbiq olunan əlifba və savad təlimi üsulları tərkibi-üsuli-hərfiyyə və hecaiyyə adlanırdı. Həmin üsula höccələmə, yaxud hərf-heca üsulu də deyilirdi.

Sonralar Azərbaycanda rus-müsəlman və “ədadiyyə məktəbləri” fəaliyyət göstərmişdir. Təhsil sisteminin inkişafı nəticəsində yeni məktəb formaları yaranmışdır. Odur ki, Azərbaycan pedaqoji terminləri arasında “realni məktəb” və “gimnaziya” terminləri də vardır. XIX əsrdə Azərbaycanda təhsil sisteminin öyrənilməsi bir çox pedaqoji terminləri üzə çıxarmağa imkan verir. Fikrimizcə, mollaxana, çərəkə, progimnaziya, realni uçılışa, klass və s. bu qəbildən olan terminlərdir. Qeyd edilən terminlər pedaqogikanın inkişafının müəyyən dövründə yaranmış və

²¹ Tusi, N. Əxlaqi-nasiri / N.Tusi. – İİR: Kişə mehr, – 2002, – s.51.

müasir dövründə arxaikləşmişdir.

Pedaqoji terminlərin mənşəyini, onların dəyişməsini “Əkinçi” qəzeti əsasında izləmək mümkündür. Məsələn, qəzetdə yazılır ki, *“Qafqaz vilayətinin məktəbxanalarının hakimi cənab sərdar buyurmağına görə hökm edib ki, padşahlıq məktəbxanalarının (gimnaziya, progimnaziya, realni uçılışa) priqotovitelni klaslarına girən kəslər gərək rus dilində yazıb oxumağı bilsin, yoxsa onları qəbul etmək olmaz və hökm olunub ki, ol məktəbxanalara girən kəslərin yaşı bu qərardan ziyadə olmasın: əvvəlinci klasa 12, ikinci klasa 13, üçüncü klasa 14, dördüncü klasa 15, beşinci klasa 16”*²². Burada məktəbxana, məktəbxana hakimi, padşahlıq məktəbxanaları, gimnaziya, progimnaziya, realni uçılışa, klas, podqotovitelni klas, əvvəlinci klas, ikinci klas, üçüncü klas, dördüncü klas, beşinci klas terminləri işlədilmişdir. Pedaqoji hadisələrin anlayış və terminlərlə ifadə olunması sosial-tarixi əsaslara söykənir. Pedaqoji biliklərin inkişafı sosial-iqtisadi və mədəni həyat şəraiti ilə bağlıdır. Cəmiyyət həyatının dəyişməsi pedaqogikanın terminoloji sisteminə təsir göstərir. Ona görə də pedaqogika sahəsində terminlərin müəyyən qisminin köhnələrək terminoloji sistemdən çıxması, eyni zamanda yeni anlayışların və onları ifadə edən terminlərin yaranması daim baş verir.

I fəslin üçüncü bölməsi **“Müasir pedaqoji terminologiyanın əsas nəzəri və praktik məsələləri” adlanır.** Burada müasir pedaqoji terminologiyanın spesifikasi, pedaqoji anlayışların definitivliyini şərtləndirən amillər müəyyənləşdirilir.

Son dövrlərdə pedaqogika terminlərinin tədqiqi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: 1) pedaqoji elmlərin anlayışlar və terminoloji sisteminin quruluş və funksiyalarının təhlili; 2) pedaqogikanın ayrı-ayrı sahələrinin ümumi pedaqogika, didaktika, tərbiyə nəzəriyyəsi, məktəbəqədər pedaqogika və s. sahələrinin terminlərinin təhlili; 3) pedaqoji tədqiqat işlərində terminlərin birmənalı işlənmə məsələləri; 4) etnopedaqogikanın terminologiyasının tədqiq olunması; 5) pedaqoji elmlərin leksikasının linqvistik mövqedən təhlili. Pedaqoji təsnifat predmet-tematikdir. Bu təsnifat pedaqoji biliklər sahələrinin vahid sistemidir və dörd qrupla səciyyələnir.

²² Əkinçi: 1875-1877 / tərt. ed. T.Həsənzadə; red. Ə.Mirəhmədov. – 1979-cu il nəşri əsasında təkrar nəşr. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005, – s.343.

B.B.Komarovski pedaqoji terminologiyayı dar və geniş mənada təyin etmişdir. Onun fikrinə görə, *“dar mənada pedaqoji terminologiya pedaqogika elminin əsas anlayışları toplusunu özündə birləşdirir. Geniş mənada pedaqoji terminologiya tərbiyə, təlim və təhsilin nəzəriyyə və təcrübəsində tətbiq olunan leksik və adlar sistemidir”*²³.

B.B.Komarovski pedaqoji terminlərin lingvistik təsnifatını verərkən onların elmi dəyərlilik və müxtəlif təkamül səviyyəsinə görə ayırmağa çalışır. O, stabil, şərti və korrelyativ terminləri ayırır. Pedaqogikanın müəyyən inkişaf dövründə sabitləşmiş terminlərin olduğunu qeyd edən müəllif şərti pedaqoji termin anlayışını da daxil edir. Onun fikrinə görə, *“şərti terminlər formalaşma dövründə olan terminlərdir. Şərti terminlərin əsas qrupları aşağıdakılardır: 1)fərdi terminlər; 2)obrazlı ifadələr; müqayisə, təşbeh, mübaligə, metafora, hiperbola, aforizm; 3) pedaqojiləşdirilmiş terminlər; 4) terminləşməkdə olan terminlər”*²⁴. Pedaqogika terminlərinin sistemləşdirilməsi üçün pedaqoji elmlərin predmet və tematik bazasından istifadə olunur. Pedaqogika elminin müəyyən istiqaməti üzrə qruplaşdırılan terminlər ayrıca tematik sıra yaradır.

İkinci fəsil ***“Pedaqoji terminlərin yaranma mənbələri və üsulları” adlanır.*** Bu fəslin birinci bölməsində pedaqoji terminlərin yaranma mənbələri tədqiq edilmişdir. Müəyyənləşdirilir ki, terminlər dilin öz daxili imkanları hesabına və alınma sözlər, leksik-qrammatik vasitələr, termin elementlər əsasında yaranır.

Dilin daxili imkanları dedikdə, dilin leksik-qrammatik sistemini təşkil edən dil vasitələri nəzərdə tutulur. Bura leksik-qrammatik vasitələr, terminlər və termin elementlər daxildir. Alınmalar da eyni vasitələri əhatə edir. Qeyd olunan baxımdan, yaranma mənbələrinə görə terminlər həm dilin öz imkanları, həm alınmalar əsasında, həm də qarışıq formada (dilin öz vahidləri ilə alınma vahid) düzələn terminlər kimi tədqiq edilmişdir.

Bu fəslin ikinci bölməsində pedaqoji terminlərin yaranma üsulları araşdırılmışdır. Təyin edilir ki, pedaqoji terminlərin yaradılması prosesində də ümumi qəbul edilmiş beş üsulla termin yaradıcılığını

²³ Комаровский, Б.Б. Русская педагогическая терминология: теория и история / Б.Б.Комаровский. – Москва: Просвещение, – 1969, – с.5.

²⁴ Yənə orada, – c.18-19.

nəzərdən keçirmək məqsəda uyğundur: 1) semantik; 2) morfoloji; 3) sintaktik; 4) kalka; 5) sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviaturalar).

İkinci fəslin üçüncü bölməsi **“Semantik üsulla yaranan pedaqogika terminləri”** adlanır. Elm inkişaf etdikcə onun anlayışlar sistemini zənginləşdirir və bu anlayışların adlandırılmasına ehtiyac yaranır. Belə ki, elmlərin diferensiasiyası və müəyyən istiqamət üzrə inteqrasiyası prosesi son dövrlərdə güclənmişdir. Ona görə anlayışların nominasiyası zamanı sözün semantik cəhətdən genişlənməsindən də istifadə olunur. Pedaqoji terminlərin yaranmasında da bu proses özünü göstərir. M.Qasımov sözün semantikasının inkişafında üç əsas prosesin müşahidə olunmasına istinad edərək semantik üsulla termin yaradıcılığının da üç formada getməsi qənaətinə gəlmişdir: *“1) adi məişət sözlərinin terminləşməsi; 2) sözlərin mənasının xüsusiləşməsi; 3) yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi”*²⁵.

*“Nominasiya (adlandırma) problemi ilə bağlı hər cür məsələnin şərhində aydınlıq o zaman mümkündür ki, dildə bu və ya digər sözün yaranmasını gerçəkləşdirən bütün amillər nəzərə alınsın. Bu amillər aşağıdakılardır: təcrübə, lingvistik texnika, insan psixologiyası və ayrıca fərdin rolu, cəmiyyətin rolu, xarici şəraitin təsiri, adlandırma və dil sistemi, dilin, təfəkkürün real gerçəkliklə qarşılıqlı münasibəti”*²⁶. Deməli, sözün terminləşməsi onun ilkin mənasının arxa plana keçməsinə bütün hallarda tələb edir. Söz terminləşərkən yeni məna alır. Bu məna terminoloji mənadır. Terminoloji məna isə definisiya və ya təriflə müəyyənləşir, konkret olur. Sözün mənasında daralma və genişlənmə çoxmənalı sözlərə xas semantik prosesdir.

S.Sadıqova semantik üsulla termin yaradıcılığı prosesinin iki istiqamətdə getməsinə qeyd etmişdir: *“1) ümumişlək sözlərin terminləşməsi; 2) mövcud terminin strukturca dəyişməsi ilə yeni terminin yaradılması”*²⁷. Göründüyü kimi, burada sözün terminləşməsi və

²⁵ Qasımov, M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Ş.Qasımov. – Bakı: Elm, – 1973, – s.123.

²⁶ Языковая номинация. Общие вопросы / Отв. ред. Б.А.Серебренников, А.А.Уфимцева. – Москва: Наука, – 1977, – с.147.

²⁷ Sadıqova, S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri / S.A.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2002, – s.72-73.

terminin terminləşməsi məsələsi qoyulur.

Pedaqoji terminologiyada semantik üsulla termin yaradıcılığı sahənin yaranma dövrü üçün daha səciyyəvidir. Bu sahə terminologiyasında ümumişlək sözlərin terminləşməsi geniş yayılmışdır. Məsələn, Axşam sutkanın müəyyən hissəsini bildirir. Günün axırından gecənin başlanmasına qədər olan vaxtı ifadə edən ümumişlək sözdür. Söz pedaqogika terminologiyasında “tədbir, yığıncaq, mərasim” mənasında işlənir. Tədbirin keçirilmə zamanı üzrə motivləşərək terminoloji mənə kəsb etmişdir. Pedaqoji terminologiyada “axşam məktəbi”, “axşam şöbəsi”, “axşam təhsili” terminlərindən də istifadə olunur ki, bu termin söz birləşmələrində motivləşmə zamanla bağlıdır. Çalışma çalışmaq feilinə -ma isim düzəldici şəkilçi artırılmaqla əmələ gəlmiş düzəltmə sözdür. Azərbaycan dilinin ümumişlək leksik qatında istifadə olunmuş sözdür. Yəni düzəltmə söz termin olmazdan əvvəl dilin lüğət tərkibində yer almışdır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də iki mənada verilir.

“*Çalışma 1. “Çalışmaq”dan f.is. 2. is. Şagirdə evdə yerinə yetirmək üçün verilən tapşırıq. Fonetikadan çalışmalar. Çalışmanı yerinə yetirmək*”²⁸. Birinci mənada nəyisə yerinə yetirmək üçün göstərilən səyi bildirir. İkinci mənada isə termin kimi çıxış edir.

Semantik üsulla termin yaradıcılığında terminin semantikasında dəyişmə nəticəsində sahələrarası yeni omonim termin əmələ gəlir. Məsələn, “*Kredit. İngilis dilindəki credit sözündən düzəlmişdir. Çoxmənalı sözdür. 15-dən artıq mənası vardır. 1. İnam, etibar. 2. Yaxşı imic, yaxşı ad, nüfuz. 3. Şan, şöhrət, şərəf. 4. Hörmət. 5. Ali məktəbdə zaçot balı. 6. Zaçot. 7. Kredit, borc. 8. Gəlirə yazılmış məbləğ 9. Bankda hesab. 10. Mühəsibat kitabının sağ tərəfi. 11. İnanmaq, etibar etmək. 12. Nüfuzu qaldırmaq. 13. Kreditləşdirmək, kredit vermək, pul buraxmaq, borc vermək. 14. Mənfəət bölməsinə yazmaq. 15. zaçot qəbul etmək, kurs keçmək haqqında vəsiqə vermək*”²⁹. Sözü birinci mənası “inam, etibar”dır. Digər terminoloji mənə isə “pul və ya natural formada verilən borc”u ifadə edir. Termin “borc” mənası üzrə motivləşərək pedaqoji

²⁸ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / tərt. ed. Ə.A.Orucov. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, – c. 1. – 1966, – s.346.

²⁹ İngiliscə-azərbaycanca lüğət. A-Z: / tərt. ed. O.İ.Türksevər (Musayev), P.O.Musayev, M.M.Nurəddinov və b.; red.: Q.Q.Məmmədov. – Bakı: Qismət, – 2003, – s.360.

terminologiyaya keçmişdir. Kredit təhsil alanın tədris planı üzrə nəzərdə tutulmuş imtahan, məqbul yoxlamalarını, bunlarla bağlı borclarını ifadə edir. Göründüyü kimi, termin semantik cəhətdən yeni mənə ifadə etmiş, iqtisadiyyat, maliyyə və pedaqoji sahədə işlənən sahələrarası omonim termin əmələ gəlmişdir.

İkinci fəslin dördüncü bölməsi **“Morfoloji yolla yaranan pedaqogika terminləri”** adlanır. Söz yaradıcılığında olduğu kimi, terminologiyada da morfoloji üsul məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu özünü pedaqoji terminlərin yaranmasında da göstərir. Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilərin çoxluğu da bu üsulun məhsuldarlığına təsir edir. Təbii ki, -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi ilə düzələn pedaqoji terminlər bu sahə terminologiyasında, adətən, peşə və sənət bildirir, yaxud da pedaqogikaya aid müəyyən işin görülməsinə məsul şəxsi adlandırır. Məşqçi, tərbiyəçi, beynəlmiləlçi, təlimatçı, əlaçı, əzbərçi, başçı, zərbəçi, eksperimentçi və s kimi terminlər -çı⁴ şəkilçisinin artırılması ilə morfoloji üsulla düzəlmiş terminlərdir.

Pedaqoji terminlərin yaradılmasında -lı,-li,-lu,-lü şəkilçisi geniş istifadə olunur. Bu şəkilçi müəyyən keyfiyyətin mövcudluğunu göstərən mənənin artırılması yolu ilə yeni terminoloji mənəni formalaşdırır. Məsələn, ağıllı, savadlı, bacarıqlı, bilikli, təhsilli, diplomlu, elmlı, məktəbli və s.

S.Cəfərov -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi vasitəsilə Azərbaycan dilində altı mənə qrupuna aid söz yarandığını qeyd etmişdir. Həmin mənə qrupları aşağıdakılardır: 1) *əşyanın mövcudiyyətini bildirən*; 2) *şəxsə mənsubiyyət bildirən*; 3) *məcəzi mənə bildirən atributiv isimlər*; 4) *məkana mənsubiyyət bildirən*; 5) *familiya, yaxud kənd şəhər adları bildirən*; 6) *insan və heyvan adları bildirən*³⁰.

Bu sahədə məhsuldar olan şəkilçilərdən biri də -ma, -mə şəkilçisidir. Yeni isimlər əmələ gətirən bu şəkilçili sözlərdə proses, hal, hərəkət, fəaliyyətlə bağlı sem yaranır. Məsələn, qavrama, anlama, oxuma, dinləmə və s. Dilimizdə -ma, -mə şəkilçisi ilə məzmununda hal-hərəkət, proses anlayışını bildirən isimlər düzəlir. Bu şəkilçi pedaqogika terminlərinin yaradılmasında da fəal iştirak edir. Məsələn, qavrama, öyrənmə, öyrətmə, anlama, qiymətləndirmə, böyümə, dinləmə kimi

³⁰ Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1969. – 236 s.

terminlər feildən düzəlmişdir. Ümumiyyətlə, pedaqogika terminlərinin yaradılmasında Azərbaycan dilinin aşağıdakı şəkilçilər daha məhsuldardır: 1) -çı, -çi, -çu, -çü: tərbiyəçi, təlimatçı, beynəlmiləçi, əzbərçi, əlaçı, zərbəçi 2) -lı, -li, -lu, -lü: abırlı, ağıllı, aztəcrübəli, azsavadlı azyaşlı aztəhsilli azuşaqlı, bacarıqlı, bilikli, ixtisaslı, davamlı, 3) -lıq, -lik, -luq, -lük: varislik, alimlik, analıq, atalıq, avamlıq, dərslük, gündəlik, başlıq, bədbinlik, ciddilik, çətinlik .4) -ma, -mə: anlama, qiymətləndirmə, böyümə, dinləmə. 5) -ış, -iş, -uş, üş (-yış, -yiş, -yüş, -yuş): anlayış, baxış, davranış. 6) -ıcı, -ici, -ucu, -ücü (-yıcı, -yici, yucu, -yücü): qabaqlayıcı, izahedici, təhsilverici, aparıcı, dinləyici; 7) -ıq, -ik, -uq, -ük: bacarıq, bilik və s. Onu da qeyd edək ki, bu şəkilçilərin çoxu hazırda dilimizin istər leksik, istərsə də terminoloji layında funksionallıq daşıyır.

*“Pedaqoji terminoloji sistemdə müasir Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri istifadə olunur. Doğrudur, pedaqoji terminlərin yaranmasında bəzi alınma morfoloji vasitələr, eləcə də termin-elementlər də iştirak edir. Lakin bu vasitələr daha çox terminin mənbə və ya aralıq dildən alınma prosesində baş vermişdir”*³¹. Alınma şəkilçilərin çoxu terminlə birlikdə dilin terminoloji, o cümlədən də pedaqoji terminoloji sistemə keçmişdir.

İkinci fəslin beşinci bölməsi **“Sintaktik üsulla pedaqogika terminlərin yaranması”** adlanır. Termin yaradıcılığında iki və daha artıq söz ya birləşərək mürəkkəb söz şəkilli yeni termin yaradaraq, ya da söz birləşməsi şəklində elmi anlayışı ifadə edərək yeni anlayışı bildirən terminlə terminoloji sistemi zənginləşdirir. Dil sistemində mürəkkəb sözlərin yaranması mürəkkəb söz şəkilli terminlərin əmələ gəlməsi ilə eyni prosesi əhatə edir. Lakin terminoloji sistemdə anlayışı adlandırmağa olan ehtiyac belə terminlərin daha çox yaranmasını şərtləndirir. S.Sadıqova yazır: *“Sintaktik üsulla yaranan terminlər terminologiyada iki şəkildə əksini tapır: a) mürəkkəb terminlər şəklində; b) termin-söz birləşmələri şəklində”*³².

Pedaqoji terminlərdə də bu üsul tətbiqini tapır. Onbirlik, onillik, dördillik kimi sözlər mürəkkəb söz şəkilli terminlərdir. Oxşar model

³¹ Əhmədova, P.İ. Morfoloji yolla yaranan pedaqogika terminləri // Terminologiya məsələləri, – Bakı: – 2015. № 1, – s.180.

³² Sadıqova, S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı / S.A.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 1997, – s.100.

əsasında bütün saylar üzrə belə mürəkkəb sözlər əmələ gətirir. Belə ki, təhsilin pillələri belə anlayışlarda adını formalaşdırır. Nominasiya vahidi isə termin olur. Çünki pedaqogika sahəsində təhsil müddəti ilə bağlı müxtəlif formalar var və olmuşdur. Onillik, onbirillik, səkkizillik, yeddiillik kimi sözlər bu sahə terminologiyasında terminoloji funksiyada çıxış edirlər.

Pedaqoji terminlərin müəyyən qismi termin-söz birləşmələri şəklindədir. Belə terminlərin komponentləri həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlanır. Məsələn, diqqətin parçalanması, diqqətin dağılması, diqqətin uzaqlaşması və s. Bu nümunələrdə ikinci tərəf semantik cəhətdən birinci tərəflə bağlanmır.

Pedaqogika terminologiyasında termin - söz birləşmələri müxtəlif prinsiplər əsasında yaranır: didaktik strategiya, didaktik testlər, diferensial psixologiya, deduktiv dərslər, deduktiv metod, açıq mühazirə, akademik saat, ali məktəb, diferensial psixologiya, ali təhsil, asudə saatlar, beşballı sistem, beynəlmiləl tərbiyə, bədii özfəaliyyət, bədii tərbiyə və s. Bu pedaqogika terminləri birinci növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında əmələ gəlmişdir. Aralarında yanaşma əlaqəsi olan bu sözlər bir-birinə mənə ilə müəyyən bağlılığa malikdir.

İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olan pedaqoji termin-söz birləşmələrində birinci tərəf heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmir, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, vətənpərvərlik tərbiyəsi, məktəb pedaqogikası, cib lüğəti, davamiyyət jurnalı, davranış qaydaları, bakalavr dərəcəsi, fakültə dekanı, institut rektoru, asudəlik saatları, axşam məktəbi, təlim üsulu, məktəb kitabxanası, məktəb büdcəsi və s.

Pedaqoji terminologiyada III növ təyini söz birləşməsi şəklində olan terminlər birinci və ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olan terminlərlə müqayisədə azdır. Söz birləşməsinin birinci komponenti yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, davamiyyətin uçotu, anlamanın səviyyəsi, dərketmənin səviyyəsi, biliyin möhkəmləndirilməsi, müəllimin nüfuzu, müəllimin peşəkarlığı, tapşırığın həlli və s. Şübhəsiz ki, sintaktik yolla əmələ gələn ikikomponentli və çoxkomponentli pedaqogika terminlərinin müxtəlif struktur modellərinin təhlili və pedaqoji terminlərin yaranma yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İkinci fəslin altıncı bölməsi **“Kalka üsulu ilə yaranan pedaqogika terminləri”** adlanır. “Kalka” poliqrafiya, rəsmxət və başqa sahələrdə istifadə olunan materialı bildirir. Əgər kalka çertyoj, yazı və s. üzünü, surətini və surət orijinalın tam oxşarı olursa, terminlərin kalka edilməsi bir qədər fərqli səciyyə daşıyır. Terminologiyada kalkaetmə struktur formanı və mənanı saxlamağı nəzərdə tutur. S.Sadıqova yazır: *“Kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir”*³³. Aydın ki, bir çox pedaqoji terminlər dilin özündə yaradılmış və ya dilin özünün ümumişlək leksik qatından götürülüb işlədilmişdir. Lakin sahənin nəzəri məsələləri ilə bağlı terminlərin kalka olunması daha geniş yayılmışdır. Məsələn, индивидуализация образования termini pedaqogikanın nəzəri məsələləri arasında yer alan anlayışı bildirir. Anlayışın adı Azərbaycan dilində “təhsilin fərdiləşdirilməsi” termini ilə verilir. Təhsilin fərdiləşdirilməsi prinsipi dərs prosesində iştirak edən şagird və tələbələrə fərdi qaydada yanaşmanı nəzərdə tutur. M.Qasimov kalkaların üç əsas növünü ayırmışdır: *“1) leksik kalkalar; 2) sintaktik kalkalar; 3) frazeoloji kalkalar”*³⁴.

Qeyd edək ki, kalkaetmədə mənbə dildəki sözlər obyekt dildə olan sözlər və ya terminlərlə əvəz olunur. Pedaqoji terminlər əvvəllər yalnız rus dilindən kalka olunurdusa, müstəqillik dövründə ingilis dilindən kalkalara da geniş yer verilir. İki komponentli birləşmələri ingilis dilindən kalkaların üç əsas forması qeydə alınır: 1. Hər iki tərəf kalka olunur. 2. Birinci tərəf kalka olunur, ikinci tərəf saxlanılır. 3. Birinci tərəf alınır, ikinci tərəf kalka edilir. Kalka yolu ilə yaranan iki komponentli terminlər quruluşuna görə, əsasən, I, II və III növ təyini söz birləşməsi şəklində olur. *“Konkret dil materiallarının təhlili göstərir ki, dilimizdə işlənən kalkaşəkilli terminlərin əksəri Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranmış və terminologiyamıza daxil olmuşdur. Kalkaşəkilli terminlərin ictimai rolu və işlənmə dairəsi geniş olub, terminologiyada*

³³ Sadıqova, S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası / S.A.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2011, – s.168-169.

³⁴ Qasimov, M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Ş.Qasimov. – Bakı: Elm, – 1973, – s.123.

əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur”³⁵

İkinci fəslin sonuncu bölməsində abreviatura yolu ilə yaranan pedaqoji terminlər təhlil edilmişdir. Pedaqogika terminologiyasında abreviaturalar da xüsusi rol oynayır. Son dövrlərdə ixtisar yolu ilə pedaqogika sahəsində bir sıra terminlər düzəldilmişdir. Qeyd edək ki, bu terminlər çoxkomponentli terminoloji birləşmələrin ixtisarı ilə düzəldilir. Terminin çox uzun olması onun işlədilməsi zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Onları aradan qaldırmaq üçün bəzi çoxişlək çoxkomponentli terminoloji birləşmələr ixtisar edilərək eyni anlayışı adlandıran yeni termin yaradılır. Məsələn, PISA (Program for International Student Assessment), TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study-rıyazıyyat və təbiət elmləri üzrə orta təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmə tədqiqatı), PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study-oxunun və qavramanın keyfiyyətini tədqiq edən beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatı) və s.

Pedaqoji terminologiyada sözlərin ilk hecalarının ixtisarı ilə də terminlər formalaşır. Bu cür terminlər həm pedaqogikanın elmi dilində, həm də danışq dilində istifadə olunur. Məsələn, pedfak termini “pedaqoji fakültə” termin birləşməsinin komponentlərinin birinci hecaları əsasında formalaşmışdır. Yaxud da metodbirləşmə, metodkabinet kimi terminlər də eyni üsulla formalaşmışdır. Terminoloji birləşmədə komponentlərin sayı artdıqca struktur modellərin sayı da artır və onların deyilişini çətinləşdirir. Bu isə şübhəsiz ki, sintaktik yolla əmələ gələn ikikomponentli və çoxkomponentli pedaqogika terminlərinin müxtəlif struktur modellərinin təhlili və qısaltma terminlərin yaranma yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Üçüncü fəsil “Alınma pedaqoji terminlərin struktur və leksik-semantik təhlili” adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan dilində alınma pedaqoji terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri, mənşəyi və yaranma mənbələri araşdırılmışdır. Hazırda Azərbaycan təhsil, təlim və tərbiyə sistemi dünyanın mütərəqqi təhsil və tərbiyə sistemlərinə uyğunlaşma dövrünü yaşayır. Nəticədə pedaqoji ədəbiyyat da yeniləşir, sahənin terminoloji bazası da dəyişərək həm yeniləşir, həm də zənginləşir. Azərbaycanın inqilabdan əvvəlki dövr təlim-tərbiyə və təhsil sistemi daha

³⁵ Əhmədova, P.İ. Kalka üsulu ilə yaranan pedaqogika terminləri // Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri, – Gəncə: – 2015. № 3, – s.194.

çox dinə söykənmişdir. Ona görə də, bu dövrdə dinin və Quranın oxunmasının öyrədilməsi, ərəb və fars dillərinin tədrisi prosesləri aparıcı olmuşdur. Məktəb, əsasən, mollaxana, müəllim isə molla idi. SSRİ yaranması, savadsızlığın kütləvi ləğvi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi, məcburi təhsil sisteminə keçid, şübhəsiz ki, pedaqoji sahədə sıçrayışlı dəyişmələrə səbəb oldu. Pedaqoji sahədə bir çox ərəb mənşəli terminlər arxaıkləşmiş, yeni terminlər yaranmışdır. Məsələn, çərəkə, mollaxana, höccə, höccələmə, əbcəd, fələqqə, nəsihətnamə, darülfun kimi terminlər müasir pedaqogika üçün arxaıkləşmişdir. Bir zaman arxaıkləşmiş lisey, gimnaziya terminləri isə yenidən elmi dövriyyəyə qayıtmışdır.

Azərbaycan dilinin pedaqoji terminologiyasının formalaşması dövründə məktəblərin yaranması və pedaqoji fəaliyyətin ilk inkişaf dövründə Azərbaycan dilinin leksikasında ərəb-fars mənşəli alınmalar üstünlük təşkil etmişdir. Ona görə də Azərbaycan dilinin pedaqogika terminologiyasındakı ilkin terminlərin əksəriyyəti ərəb-fars mənşəlidir. Məsələn, təlim, tərbiyə, təhsil, məktəb, ibtidai məktəb, ibtidai təhsil, ali məktəb, ali təhsil, müəllim, şagird, dərslər, dərslərin təşkili, təkrar, əzbər, imla, ifadə, inşa və s. Müasir Azərbaycan dilinin pedaqoji terminologiyasında rus dilində alınmalar və Avropa dillərindən alınmalar da xeyli saydadır. Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində pedaqoji terminləri mənşəyinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür: 1) mənşəcə dilin özünə aid pedaqoji terminlər; 2) ərəb-fars mənşəli pedaqoji terminlər; 3) rus mənşəli pedaqoji terminlər; 4) Avropa mənşəli pedaqoji terminlər. Pedaqoji terminləri struktur cəhətdən aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) birkomponentli: məktəb, təlim, təhsil, varislik; 2) ikikomponentli: təlimin mərhələləri, təhsilin məzmunu, məktəb təlimi; 3) üçkomponentli: məktəb təliminin mərhələləri, təhsilin məzmununun varisliyi. Beləliklə, aydın olur ki, terminləri komponentlərin sayına görə təsnifat həm pedaqogika terminologiyasındakı terminoloji birləşmələri tədqiq etmək, həm də pedaqogika terminlərinin nizama salınması və unifikasiyası üçün əhəmiyyətlidir.

Pedaqogika terminologiyasını predmet və tematikaya görə qruplaşdırmaq olar. Bu zaman pedaqoji terminləri aşağıdakı əsas qruplara ayırmaq mümkündür: 1) ümumpedaqoji terminlər təlim və tərbiyə proseslərinin adları; 2) təhsilin məzmununu səciyyələndirən terminlər (tədris fənlərinin adları); 3) təlimin forma və metodlarını adlandıran

terminlər; 4) təhsil müəssisələrinin tipini, konkret təhsil müəssisələrini ifadə edən terminlər; 5) təlim-tərbiyə prosesində iştirak edənləri bildirən terminlər; 6) fərdin, şəxsin xüsusiyyətlərini bildirən terminlər (bu qrupa insanın şəxsi keyfiyyətini, müəllim, eləcə də şagirdlərin arzu olunan və arzu olunmayan xüsusiyyətlərini ifadə edən terminlər daxil edilir); 7) məktəbsüənəslıq terminləri (təhsil müəssisəsinin strukturu, vəzifəli adamları və s.).

Nəhayət, pedaqoji terminologiya, çoxmənalılıq, eyni terminin definisiyasında fərqlər qeydə alınır. F.Sadıqov göstərir ki, əsas pedaqoji anlayışlardan biri olan təlim məlum olduğı kimi iki tərəfli pedaqoji proses olub, öyrədənlə öyrənənin qarşılıqlı fəaliyyətidir. O yazır: *“Bu fəaliyyət prosesi bağçada da, orta ümumtəhsil məktəblərində də, litseylərdə də, orta ixtisas kollec və texnikumlarında da, ali məktəblərdə də, pilotlar, matroslar, miçmanlar, ustalar, sənətkarlar, sürücülər hazırlayan peşə kurslarında, hətta şirkdə də cərəyan edir. Deməli, təlimi məktəblə məhdudlaşdırmaq düzgün sayıla bilməz. Təəssüflər olsun ki, pedaqogika dərslık və dərş vəsaitlərinin böyük əksəriyyətində təlim yalnız məktəbə şamil edilir”*³⁶.

Ona görə də, təlim sözüə verilmiş müxtəlif tərif və definisiyalari nəzərdən keçirək.

*“Təlim -müəllimin rəhbərliyi altında məqsədə yönəldilmiş, planlı və mütəşəkkil bir surətdə təhsil almaq prosesidir ki, bu prosesdə şagirdlərə biliklər sistemətik şərh edilir, iş qaydaları göstərilir, onların bilik, bacarıq və vərdişləri şüurlu və möhkəm mənimsəməsi, idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə fəaliyyətləri təşkil olunur”*³⁷.

*“Təlim - müəllimin rəhbərliyi və müvafiq vasitələrin köməylə şagirdlərin həyatı dərş etməsi prosesidir”*³⁸.

“Təlim - müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı şəkildə məqsədyönlü

³⁶ Paşayev, Ə.X. Pedaqogika / Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov – Bakı: Çəşioğılu, – 2002, – s. 22

³⁷ Mehdişadə M. Pedaqogika: [2 hissə] / M.Mehdişadə, S.Xəlilov, D.Mustafayeva – Bakı: ADPI, – II h. – 1958, – s. 9.

³⁸ Əhmədov, B.A. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri / B.A.Əhmədov, A.Q.Razayev – Bakı: Maarif, – 1983, – s. 114.

fəaliyyətidir”³⁹.

Definisyalardan göründüyü kimi, eyni anlayış müxtəlif şəkildə təyin olunur, təriflərin variativliyi müəyyənləşdirilir. Unifikasiya zamanı termini dəqiq əks etdirən terminlər götürülür və qeyd edilir ki, müxtəlif təhsil, təlim, tərbiyə və s. yollarının yaranması, pedaqoji terminologiyanın tərkibinin dəyişməsi və zənginləşməsi ilə nəticələnir.

Üçüncü fəsil “Alınma pedaqoji terminlərin struktur və leksik-semantik təhlili” adlanır. Bu fəslin birinci bölməsində Azərbaycan dilində alınma pedaqoji terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri zəngin faktlarla təhlil edilmişdir. Terminlərin obyektin adına görə təsnifi zamanı terminlər bilik və ya fəaliyyət sahələri üzrə qruplaşdırılır. Pedaqogikada istifadə olunan obyekt adları proses, fəaliyyət obyektləri; psixoloji vəziyyət obyektləri kimi təhlil edilərək onların quruluş və semantikasi təyin edilmişdir.

Pedaqogika terminologiyasında alınmalar tədqiq edilərək göstərilir ki, tarix boyu dillər arasında həmişə əlaqələr olmuşdur. Yəni dillərarası əlaqələri insanlararası, cəmiyyətlərarası əlaqələr doğurmuşdur. Sivilizasiyanın son dərəcə inkişaf etdiyi müasir dövrdə dil əlaqələri xeyli güclənmişdir. Dil əlaqələri prosesində təmasda olan dillər bir-birindən müxtəlif vahidləri alır. Nəticədə, dildə alınmalar meydana gəlir. *“Alınma bir prosesdir, bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Deməli, “alınma” termininin özü iki mənədadır. Geniş mənada “alınma” dedikdə bir dildən başqa dilə keçən bütün lingvistik vahidlər, hər cür dil elementləri başa düşülür, “alınma söz” dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur*”⁴⁰.

Müasir dövrdə alınan sözlərin əsas mənbəyini ingilis dili təşkil edir. *“Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırırsa, müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun*

³⁹ Pedaqogika / Y.R.Talıbov, Ə.Ə.Ağayev Ə.Ə., A.İ.Eminov [və b.] – Bakı: Adiloğlu, – 2003, – s.5.

⁴⁰ Sadıqova, S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri / S.A.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2002, – s.133.

olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir”⁴¹. Hazırda Azərbaycan dilinin ingilis dili ilə təmaslı əlaqələri artmışdır. Bu isə Avropa mənşəli alınmaların birbaşa alınmasına zəmin yaradır.

*“Alınma sözlərlə alınma terminlər arasındakı fərq əsasən terminlərin dildəki əhatə genişliyindədir. Həm alınma sözlər, həm də alınma terminlər mənimsəmə prosesində fonetik, qrafik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, semantik xüsusiyyətlərə malikdir, lakin ikincilər üstəlik terminoloji yük də daşıyır. Termin söz olduğu kimi, alınma termin də alınma sözdür”*⁴².

Bu fikirlə bağlı bir məqamı qeyd edək ki, termin başqa dildən termin olaraq hazır alına bildiyi kimi, termin dilə keçmiş alınma söz əsasında da formalaşır. Deməli, birinci halda başqa dilin elmi və ya sahə materialına birbaşa müraciət olunur. İkinci halda dilin öz leksik qatına müraciət olunur, söz ümumişlək leksik qatdan seçilib götürülür. Azərbaycan pedaqoji terminologiyasında dilin öz leksik fondundan götürülmüş və terminləşmiş alınma pedaqogika terminləri kifayət qədərdir. Məsələn, məktəb, tərbiyə, istehsalat, imtahan, sınaq, müəllim, təhsil, təlim, tərbiyə və s. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dili pedaqogika terminləri formalaşdığı dövrdə ərəb-fars dillərindən alınmaların miqdarı çox olmuşdur. Bu terminlər pedaqoji terminologiyaya dilin ümumişlək leksik qatından keçmişdir. Azərbaycan dilinin bu leksik layında olan ərəb-fars sözləri pedaqoji sahədə formalaşib inkişaf etdikcə sahənin terminoloji sisteminə daxil olmuşdur. Bir sıra ərəb-fars mənşəli terminlər sonralar arxaikləşsə də, əsas korpus qorunub saxlanmışdır. Ərəb-fars alınmaları qrupuna aşağıdakı terminlər daxil olur: məktəb, mollaxana, mədrəsə, müəllim, molla, axund, xamen, talib, talibə, təlim, tərbiyə, tədris, maarif, sinif, dərslər, tənəffüs, imtahan, diqqət, hafizə, tətil, cədvəl, cavab, sual və s.

Rus dilindən alınma pedaqoji terminlər rus dili ilə əlaqələrin geniş olduğu dövrə təsadüf etmişdir. Məsələn, realni uçilişə, uçilişə, sex məktəbi, fabrik-zavod məktəbi, kabinet, kadr, pedaqoji kadr, karandaş, kartoçka və s.

⁴¹ Axundov, A.A. Dil və mədəniyyət / A.A.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1992, – s. 88.

⁴² Məmmədli, N.B. Alınma terminlər / N.B.Məmmədli. – Bakı: Elm, – 1997, – s. 4.

Hazırda Avropa mənşəli sözlər Azərbaycan dilində iki əsas yolla alınır: 1) birbaşa alınmalar; 2) vasitəli alınmalar. Vasitəli alınmaları iki qrupda birləşdirmək olar: 1) rus dili vasitəsi ilə alınmalar; 2) başqa dillər vasitəsi ilə alınmalar.

Azərbaycan dili pedaqoji terminologiyasında Avropa mənşəli alınma terminlərdən geniş istifadə olunur. Məsələn, alternativ, alturizm, metod, analitik metod, apatiya, attestasiya, bakalavar, deduksiya, abituryent, abortiv, abstraksiya, deduktiv, defektologiya, albom, alternativ, anormal, antropologiya, antaqonist, antologiya və s.

Dilimizdə işlək olan tütör latın dilindən olan tutorem sözündəndir. Mənası hamı, qəyyum deməkdir. Bu termin məşğələlərdə yuxarı səviyyədə olan öyrənənin aşağı səviyyəli öyrənəni hamiliyə gətirməsini ifadə edir. 1580-ci ilə aid mənbələrdə qeyd olunur. XIV əsrdə əvvəl Oksford, sonralar Kembric Universitetlərində tətbiq olunmuşdur. XVII əsrdən tütör termininin fəaliyyət dairəsi genişlənmişdir. Tütör hansı mühazirə və praktik məşğələlərdə iştirak etməklə bağlı məsləhətlər verir, tədris planını qurmağa kömək edir. XVIII-XX əsrlərdə İngiltərə universitetlərində bu tipli təhsil vermə geniş yayılmışdı. Tütör tarixən mövcud olmuş pedaqoji mövqe hesab olunur. Tütörlük fərdi təhsil proqramlarının işlənilib hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Edvayzer (advisor) fransız “avisen” (düşünmək) sözündəndir. Məsləhət vermək mənasında XIV əsrdən işlənmişdir. Edvayzer müəyyən ixtisas üzrə oxuyan tələbənin akademik məsləhətçisi funksiyasını yerinə yetirmişdir. O, fərdi tədris planının formalaşdırılmasına və təhsil proqramlarının mənimsənilməsinə, tədrisin təşkili üçün zəruri olan materialların hazırlanmasına kömək göstərir. Müasir təhsil sistemində edvayzerin üç əsas funksiyası fərqləndirilir: 1) tələbələrin təhsildə fərdi inkişafı; 2) təhsil proqramları komponentlərini hazırlamağa kömək göstərmək; 3) konkret universitetin tələbə mədəniyyətinin qorunmasında iştirak etmək (Teachers-As-Advisors-Georgia Standards// <http://www.georgiastandards.org>; The Agademie Advisor As Teacher//<http://www.d.umn.edu>). Avropa mənşəli alınmalarda bu dillərə məxsus prefiks və suffikslər də işlənir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. -izm şəkilçisinin iştirakı ilə düzələn pedaqogika terminləri daha çox ictimai-siyasi terminoloji sistemdən alınmış pedaqogika terminləridir. Məsələn, totalitarizm (zorakılıq), vandalizm (vəhşilik), nasionalizm (millətçilik),

liberalizm (siyasi cərəyan), unionizm (birləşməyə, ittifaqa can atmaq); 2. Avropa mənşəli sözlərin kökünə -iya şəkilçisinin artırılması yolu ilə: Azərb: -depressiya, strategiya (məüyyən məqsədə çatmaq üçün seçilmiş yol), demokratiya; 3. Avropa mənşəli söz köklərinə -ist morfeminin artırılması yolu ilə: modernist, avanturist, maksimalist. 4. -siya şəkilçisinin iştirakı ilə; deklomasiya (şeyri bədii qriaət formasında söyləmək), deklorasiya (elan etmək), depressiya; 5. rus və Avropa mənşəli söz köklərinə -ik şəkilçisinin artırılması yolu ilə: informatik, analitik, etik, titanik, diplomatik; 6. -oji şəkilçisinin artırılması ilə pedaqoji, psixoloji, monoloji yanaşma, dialoji soruşma; 7. rus və Avropa mənşəli söz köklərinə -al şəkilçisinin artırılması yolu ilə: vizual, intellektual, terminal; 8. rus və Avropa mənşəli söz köklərinə -er//-or morfeminin artırılması yolu ilə düzələn terminlər: mentor, tyutor, fasilitator, missyoner, starter və s.

Pedaqoji terminlərin məüyyən qismi termin-elementlər əsasında formalaşır.

Azərbaycan dilində pedaqoji terminologiyanın nizamasalınma və unifikasiya məsələləri bölməsində anlayışların konnotativ fərqləri aşkara çıxarılır, unifikasiya problemləri təhlil edilir. “Koqnitiv terminologiya baxımından termin dinamik hadisə kimi götürülür. Termin dərkətmə, koqnisiya prosesində yaranıb formalaşır, verballaşan konsept bu və ya digər nəzəriyyə, konsepsiya ilə bağlı olmaqla məüyyən bilik sahəsində dərk olunur”⁴³.

Elmi-texniki tərəqqi prosesi müxtəlif elmlərə məxsus terminlərin ayrı-ayrı dillərdə eyni şəkildə işlənməsini gerçəkləşdirir. Müasir dövrdə ictimai-siyasi terminlərdən istifadə olunmasında da eyni cəhət müşahidə olunur. İngilis dilinin beynəlxalq miqyasda ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi tətbiqi isə bu dildə XX əsrdən başlayaraq yaranan yeni sözlərin dünyanın müxtəlif dillərinə keçməsinə şərait yaradır. Qeyd edək ki, yeni sözlər də daha çox terminləri əhatə edir və bu terminlər sırasında pedaqogika terminləri də vardır. Beynəlxalq aləmdə baş verən integrasiya prosesində pedaqogikanın ən yeni nailiyyətlərini müxtəlif ölkələrin pedaqoji sistemlərinə tətbiqini gerçəkləşdirir. Belə tətbiq terminlərin müxtəlif dillərə eyni şəkildə keçməsi üçün əsas verir və nəticədə beynəlmiləl

⁴³ Лейчик, В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В.М.Лейчик. – 3-е изд. – Москва: Изд-во ЛКИ, – 2007, – с.21.

terminlər artır.

Tədqiqat prosesində əldə edilən nəticələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Anlayışın meydana çıxması mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Anlayışlar elmin yeni nailiyyətlərini, eləcə də ictimai praktikanın yeniliklərini özündə birləşdirir. Hər bir elmin, o cümlədən də pedaqogikanın anlayışlar sisteminin və terminologiyasının yaranması bu elmin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Pedaqogikada üç qrup leksik vasitə vardır: 1) sözün həqiqi mənasında terminlər; 2) yalnız nominativ funksiya yerinə yetirən nomenklaturalar; 3) qismən pedaqogikaya aid olan terminlər.

2. Azərbaycan pedaqogikası qədim türk tərbiyə və təlim sisteminin tərkib hissəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Türk dilinə aid ən qədim yazılı abidələrdə tərbiyə məsələləri, tərbiyə sistemi ayrılıqda şərhini tapmır. Bununla belə ailənin yaranması ilə ailə tərbiyəsinin də formalaşması faktları ayrı-ayrı fikir və kontekstlərdə üzə çıxır. İbtidai cəmiyyətdə məktəbəoxşar müəssisələr formalaşmışdırsa, quldarlıq dövründə artıq müxtəlif səciyyəli və təyinatlı məktəblər, təlim müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir. Bu müəssisələrin adları, burada çalışanların və xidmət göstərənlərin adları olmuşdur. Həmin adların bir qismi sonralar pedaqogika terminologiyasına daxil edilmişdir.

3. Şərqdə nəsihətnamələr, ümumi təlim-tərbiyə kitablarının yazılmasına diqqət verilmişdir. “Qobusnamə”, “Gülüstən”, “Bustan”, “Əxlaqi-nasiri”, “Siyasətnamə”, “Kəlilə və Dimnə” ayrı-ayrı nəsihətnamələr tərbiyə vasitələri və demək olar ki, ilk dərsliklər funksiyasını yerinə yetirmişdir.

4. XVIII əsrdə Azərbaycan dilinin pedaqoji terminologiyada, əsasən ərəb-fars mənşəli terminlər üstünlük təşkil etmişdir. Azərbaycanın Rusiya tərkibinə ilhaq edilməsi rus pedaqoji terminologiyasının təsirini gücləndirmiş və XIX əsrin sonlarında, XX əsrin əvvəllərində bu sahədə rus dilindən alınan terminlərin artması ənənəsi müşahidə olunur.

5. Azərbaycan pedaqogika terminologiyasında dilin daxili imkanları hesabına yaranan və müxtəlif dillərdən (yunan, latın, rus, ərəb, fars, ingilis və s.) alınma terminlər işlənir. Pedaqoji terminologiyanın müasir səviyyəsində beynəlmiləl pedaqoji terminlər

də üstünlük təşkil edir.

6. Pedaqoji terminlərin yaranmasının beş üsulu vardır: 1) semantik; 2) morfoloji; 3) sintaktik; 4) kalka; 5) sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abberveaturlar).

Pedaqogika terminologiyasında semantik üsulla termin yaradıcılığı sahənin yaranma dövrü üçün daha səciyyəvidir. Bu sahə terminologiyasında ümumişlək sözlərin terminləşməsi geniş yayılmışdır. Semantik üsulla yeni terminlərin yaranması iki formada gedə bilər. Birinci halda dilin ümumişlək leksik qatındakı sözün semantikasında dəyişmə baş verməklə terminləşmə gedir. İkinci halda bir sahə termini semantikasını dəyişərək başqa sahə termininə çevrilir. Bu iki istiqamətdə terminləşmə həm dilin mənşəcə öz vahidləri, həm də alınmalarda özünü göstərir.

7. Söz yaradıcılığında olduğu kimi, terminologiyada da morfoloji üsul məhsuldarlığı ilə seçilir. Azərbaycan dilində pedaqoji terminlərin yaranmasında morfoloji şəkilçilərdən fəal iştirak edir. Morfoloji-sintaktik üsulla əmələ gələn mürəkkəb söz quruluşu pedaqoji terminlərdə təşkiləddici komponentlərdən birinin tərkibinə sözdəyişdirici morfoloji vasitə daxil olur.

8. Pedaqoji terminlərin müəyyən qismi termin-söz birləşmələri şəklində olub, komponentləri həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlanır. Pedaqogika terminologiyasında termin-söz birləşmələrini müxtəlif prinsiplər üzrə qruplaşdırmaq mümkündür. Azərbaycan dilinin pedaqoji terminologiyasında həm ismi, həm də feli söz birləşmələri vardır. İsmi birləşmələr üç növ təyini söz birləşməsi şəklində qruplaşdırılır. Pedaqogika terminologiyasında hər üç növ təyini söz birləşməsi şəklində olan termin-söz birləşmələri işlənir.

9. Pedaqogikanın bir çox terminləri rus dilindən Azərbaycan dilinə kalka olunmuşdur. Kalka yolu ilə yaranan terminlər quruluşuna görə müxtəlifdir. Kalkalar bir sözdən, iki sözdən və çoxkomponentli terminoloji birləşmələrdən olur. Sadə kalkalar, əsasən, morfoloji kalkalardır. Morfoloji kalkalarda ekvivalent morfemlərə ayırma, hər morfemi qarşılığı ilə əvəz etdikdən sonra onları yenidən birləşdirmə yolu ilə aparılır. Morfoloji kalkalarda affiksəl morfem tərcümə edilir. Leksik morfem də bu halda ya

tərcümə olunur, ya da alınma leksik vahid (termin) saxlanılır.

10. Pedaqoji terminlər əvvəllər yalnız rus dilindən kalka olunurdusa, müstəqillik dövründə ingilis dilindən kalkalara da geniş yer verilir. İkikomponentli birləşmələri ingilis dilindən kalkaların üç əsas forması qeydə alınır: 1. Hər iki tərəf kalka olunur. 2. Birinci tərəf kalka olunur, ikinci tərəf saxlanılır. 3. Birinci tərəf alınır, ikinci tərəf kalka edilir.

11. Azərbaycan dilinin pedaqoji terminologiyasını terminlərin mənşəyinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür: 1) mənşəcə dilin özünə aid pedaqoji terminlər; 2) ərəb-fars mənşəli pedaqoji terminlər; 3) rus mənşəli pedaqoji terminlər; 4) Avropa mənşəli pedaqoji terminlər.

12. Ərəb-fars dillərindən alınma pedaqoji terminlər sahənin təşəkkül, formalaşma və ilkin inkişaf dövrünə aiddir. Bu proses Azərbaycan dilinin rus dili ilə əlaqələrinin güclənməsinə qədər və ya Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədərki dövrü əhatə edir.

13. Azərbaycan pedaqogika elmi uzun illər rus pedaqogikası ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etsə də terminoloji sistemdə birbaşa alınmalara, demək olar ki, yer verilməmiş, terminlər kalka yolu ilə ya Azərbaycan dilinin öz sözləri, ya da Azərbaycan dilinin ümumişlək leksik qatı əsasında yaranmışdır. Leksik qatına keçmiş ərəb-fars mənşəli alınmalarla əvəz edilmişdir. Bunun müqabilində rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş kifayət qədər çox Avropa mənşəli alınmalar vardır.

14. Pedaqoji terminologiyada istər daha əvvəl istifadə olunmuş terminlərin, istərsə də yeni alınma terminlərin izah və şərtlərində kifayət qədər əhəmiyyətli fərqlər vardır. Bütün bunlar pedaqoji terminologiyanın toplanıb müzakirə olunmasını, onların nizama salınmasını və unifikasiyasını tələb edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Pedaqogika terminologiyasının ümumi məsələləri // Terminologiya məsələləri, – Bakı: – 2012. № 2, – s. 85-91.

2. Sintaktik üsulla yaranan pedaqogika terminlərinin təsnifi

məsələləri haqqında // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika Elmi konfransının materialları. I cild, – Bakı: – 2013, – s. 291-293.

3. Morfoloji yolla yaranan pedaqogika terminləri // Terminologiya məsələləri, – Bakı: – 2015. № 1, – s. 173-181.

4. Kalka üsulu ilə yaranan pedaqogika terminləri // Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri, – Gəncə: – 2015. № 3, – s. 191-195.

5. Semantik üsulla yaranan pedaqogika terminləri // Filologiya məsələləri, – Bakı: – 2016. № 1, – s. 230-235.

6. Pedaqogika terminologiyasının formalaşması // Terminologiya məsələləri, – Bakı: – 2016. № 2, – s. 171-177.

7. Заимствования в педагогической терминологии // Мова і культура, Киев: – 2016. Вып. 21, том IV (181), – с. 226-234.

8. Azərbaycan ədəbi dilində pedaqoji terminologiyanın unifikasiyası // Gənc alimlərin I Beynəlxalq Elmi konfransının materialları. II hissə, – Gəncə: – 17 oktyabr – 18 oktyabr, – 2016, – s. 217-219.

9. Unification of pedagogical terminology in the Azerbaijani language. 6th International youth conference "Perspectives of science and education" New York:– 10th November – 2019, – p. 92-95.

Dissertasiyanın müdafiəsi 4 may 2021-ci il tarixində saat 12⁰⁰ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 2 aprel 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 02.04.2021

Kağız formatı: 60x84₁₆¹

Həcm: 49 092

Tiraj: 100